

ZAGROBNI ŽIVOT U VJEROVANJU CRNOGORACA

Adnan Čirgić

The author considers the beliefs about the afterlife in the Montenegrin traditional culture. The analysis is given based on the tradition, oral poetry, primarily laments, as well as based on the data from the ethnographic literature. He concludes that the Montenegrin traditional beliefs about the afterlife have no grounds in the three monotheistic religions which are dominant in Montenegro today.

Po starinskome indoevropskom shvatanju (v. više Čajkanović 2014: 467–469) *onaj svijet* zamišljan je kao podzemni svijet, *donji svijet*. Raj, kao stara slovenska riječ, bio je dakle svijet mrtvih, donji svijet. Analizom predanja Čajkanović dolazi do zaključka da je život na tome svijetu prvobitno zamišljan kao nastavak ovozemaljskoga života. Čajkanović nalazi da je u tradicijskim vjеровanjima *onaj svijet* zamišljan kao svijet *s onu stranu mora*. Nema sumnje da odatle potiču i svakako starinske crnogorske kletve tipa *Zà more se stānĭo! Stān ti zà more!* i sl. I htonska bića ili njihovi nasljednici u bajkama su često dovedeni u vezu s morem. Prvobitne predstave o zagrobnome životu nijesu imale podjelu na raj i pakao, koja je znatno poznija, a

definitivno uspostavljena pod uticajem hrišćanstva. U crnogorskoj bajci o Međedoviću data su tri jagnjeta – bijelo, zeleno i crno, kao predstavnici tri svijeta: donjega, srednjega i gornjega. I u tužbalicama se katkad, makar kroz pjesničke slike, čuvaju relikti tih starih vjerovanja, nerijetko pomiješani s naknadnim hristijanizovanim predstavama *onoga svijeta*. Tako se npr. u tužbalici jedne kćeri za majkom, koja je za kratko vrijeme izgubila sve sinove, kaže: *Teška tuga morijaše, // teški jadi! / pa pred Bogom pištijaše, // ranjenice! / dako bi se smilovao, // svemogući, / da ti s neba ljestve pruži, // mučenice! / Il' u moru put otvori, // u dubini, / ne bi l' tuga utonula, // teška tugo! / ne bi l' majci olakšalo, // kami da će!*

Prvobitni je bog mrtvih svakako bio i vrhovni bog donjega svijeta ili možda vrhovni bog uopšte, čija su imena varirala na različitim prostorima ali i u različitim periodima kod istih naroda. Tradicijska vjerovanja u zagrobni život i predstave *onoga svijeta* opisao je Petrović 1939: 31–42, a građu je prikupio na prostoru „od Đevđelije do Novoga Sada i od Timoka i Štipa do Mavrovih Hanova i Mostara“. Jovanović 2014: 169 kaže: „Odnos prema smrti koji implicira verovanje u zagrobni život, vaskrsavanje umrlog i organizovanje pogrebnog obreda i čini čoveka, prema mišljenju Edgara Morena, možda i pre nego njegova sposobnost proizvodnje oruđa i govora, različitim od ostalih živih bića.“ Na osnovu onoga što literatura o našoj tradicijskoj kulturi čuva, teško bi se mogla sklopiti iole jasna slika o doživljaju zagrobnoga života u prethrišćanskome periodu. Bandić 1990: 104 kaže da su narodna vjerovanja u vezi s posmrtnom egzistencijom čovjeka maglovita i nepotpuna. Stiče se utisak da su ona „samo fragmenti jedne mnogo celovitije koncepcije koja je tokom vremena izmenjena i osiromašena. Posmatrana isključivo kroz živo verovanje, ta pretpostavljena koncepcija ostaje najvećim delom van našeg vidokruga.“ Čini se ipak da ni u toj prilično dalekoj prošlosti

nije postojala jasna koncepcija o posmrtnome životu, a pogotovo ne jedinstvena koncepcija o tome. Stoga ćemo, s pozivom na Bandić (1990: 106), navesti sasvim precizna Levi-Brilova zapažanja o kontradiktornim predstavama o zagrobnome životu – *de* „mrtvi borave u lešini, mada ih u njoj nema“ te „nakon nekoliko dana novi se mrtvac nalazi istodobno u svom grobu, u blizini kuće, i daleko na putu za zemlju sjena, ukoliko nije onamo već stigao.“ Uostalom, da je postojala jasna i bar donekle homogena koncepcija o zagrobnome životu na ovim prostorima, ima razloga za pretpostavku da bi se razvila u zasebnu religiju u punom smislu te riječi.

Govoreći o pogrebnim običajima i zagrobnome životu, a donekle i o natprirodnim bićima, kod južnih i zapadnih Slovena, A. Brenč nastoji pokazati kako je većina običaja i shvatanja na Balkanu zapravo sveslovenska i da joj korijene ne treba tražiti među balkanskim specifičnostima nego ih treba sagledavati u odnosu s ostalim slovenskim svijetom. Tako se u zaključku Brenčove studije o toj problematici kaže: „U etnografskoj literaturi za balkanske zemlje, skoro po pravilu ističe se da su tradicionalne kulture na toj teritoriji međusobno usko povezane, da imaju određeni karakter i da u elementima tradicionalne kulture naroda Jugoslavije dominira specifični oblik nastao usled povezivanja s neslovenskim, balkanskim narodima. Međutim, dubljim analizama može se utvrditi da nema kvalitativne razlike između slovenskih područja, a za osobenosti kojima se ona razlikuju ne može se tvrditi da su najbitnije. Osnova je ista, slovenska, a neke karakteristične odlike su indoevropskog porekla“ (Brenč 1975: 68). Iz navedenoga stava može se izvući zaključak da se ni u crnogorskoj tradicijskoj kulturi ne bi moglo naći ništa specifično, posebno ne ništa neslovensko. Ukoliko se pak takvo što nađe, ono se odbacuje kao ono što „nije najbitnije“. Da se autorovi stavovi ne bi mogli prihvatiti kao tačni, neka pokažu dva vjerovanja koja se tiču

prelaska iz *ovoga* u *onaj* svijet. Jedno je sahranjivanje kao način da se mrtvi ne povrati, a drugo je izmicanje jastuka da bi se lakše umrlo. Ni za jedan ni za drugi ne bi se moglo reći da su karakteristika crnogorske tradicijske kulture. Naime, poznato je da se u tužbalicama redovno mrtvi pozivaju da se vrate, a pri umiranju redovno neko pridržava uzglavlje umirućemu vjerujući da će tako lakše *dušu ispuštiti*. Izmicanje jastuka i spuštanje na zemlju radi lakšega izdisanja, u Crnoj Gori nije nam poznato. Uostalom, da je grob sigurna zaštita od povratka mrtvih, onda se ne bi moglo vjerovati u povratak pokojnika iz grobova u vidu vampira, pa ne bi bilo ni raskopavanja grobova.

Vukanović 1935²: 127–128 kod Crnogoraca iseljenih u Kosanicu (1876–1878) nalazi prilično detaljan opis *onoga svijeta*, njegovu podjelu na raj i pakao i sl. Kako je takva ili slična predstava zabilježena i kod drugih etnologa koji su se bavili Crnom Gorom, prenosimo u cjelosti pomenuti Vukanovićev nalaz: „Drugi svet, ili kako se još kaže u narodu *onaj svet*, nalazi se na nebu. Deli se na dva dela: pakao i raj. Pakao je bliži nama na Zemlji, a iza njega je raj. U paklu žive zmije i đavoli, njega nikad Sunce ne ogreje, već je uvek u tami i dimu. Kad se pođe s ovoga sveta u onaj drugi, prvo čoveka susretne jedna stena. Pozadi te stene nalazi se provalija; to je pakao. Na dnu pakla gori oganj, gde đavoli u kazanu kuvaju duše grešnika, a tela im jedu zmije. Iza ove provalije, nalazi se druga stena, a iza nje je raj. U raju uvek greje Sunce, ali je ipak mnogo hladno. Tu cveta svakojako cveće. U njemu borave pravednici. Sveti arhangel Mihailo vadi duše grešnicima na ovaj način: sedne im na grudi, zavuče ruke u dušnik grešnika i izvuče dušu. Zatim je nosi na nebo. Čim dođe do prve stene, pušta dušu da pređe preko jedne dlake, koja se nalazi kao most preko ove ogromne provalije, a liči ljudima na gredu, koja je prikačena za drugu stenu, na onu stranu gde je raj. Čim naiđe grešna duša na dlaku, gresi pretežu, dlaka se kida i duša pada u pakao gde je

dočekaju đavoli i muče je. Pravednu dušu sveti arhangel Mihailo vadi na ovaj način: dođe blizu bolesnika, spusti zlatnu udicu, prikačenu za zlatan konac, a ovaj za zlatan štap, pa na nju iz dušnika bolesnikova vadi dušu, odleće na nebo, a dušu nosi na udici. I pravedna duša prelazi preko mosta od dlake, ali ona lako prođe. Čim dođe u raj, duša se skameni, a da joj ne bi bilo hladno, ogrne se pokrovom, što ga je mrtvac dobio prilikom sahrane. Na zlatnu udicu sveti arhangel Mihailo vadi duše pravednika da se ne bi okaljale.“ Vukmanović 1936: 181: „U narodu vlada vjerovanje da duša umrloga ide, prema zasluži, u raj, gdje je prima Arhādeo Mihailo, ili pakao. Za osobe koje umru o većim praznicima, naročito o Arhādelov danu, misle da su pravedne i da im duše idu neposredno u raj.“ Ovakvo je vjerovanje svakako novije, nastalo pod uticajem hristijanizacije. A što se u njemu ističe posebno Arādelov dan i arhādel Mihailo to je u vezi s narodnim vjerovanjem da on uzima dušu.¹ Svakako je to predstava opet nakalemljena na kakvu stariju, prethrišćansku. Navedeni i slični podaci samo su hristijanizirane predstave zagrobnoga života, što preko apokrifnih knjiga, što preko crkvnih propovijedi, koje ipak sadrže neke od elemenata prethrišćanskih vjerovanja (mrtvački pokrov na *onome* svijetu, prisustvo zmija itd.). No ništa od tih vjerovanja nije ušlo u tužbalice kao pjesme koje se izvorno odnose na smrt, što će se videti kasnije. Rovinski 1998: 331, uz poznatu priču o zakivanju Dukljana pod Vezirov most od strane Sv. Ilije te o udaranju kovača na Badnju noć kako bi se lanci kojima je vezan

¹ „Kad neko dugo boluje“, piše Vukmanović 1935: 159, „i toliko se muči da ne može ni da ozdravi ni da umre, misli se da je grešan. Stoga zovu sveštenika da mu čita molitvu i da ga pričesti, samo da bi lakše ispustio dušu. Ima bolesnika koji prizivaju Arhādela Mihaila da ga prihvati, jer se vjeruje da on uzima dušu.“ Za bolesnike koji se dugo muče i ne mogu umrijeti Tripković 1967: 5 navodi vjerovanje da „na duši nose neki teret, koji u životu nikad nikome nijesu povjerili“.

pritegli, dodaje da će „ipak doći vrijeme kada će ga on pregristi (lanac kojim je okovan – A. Č.) i izazvaće Iliju na megdan sa sabljama, i odsjeći će mu mali prst, iz koga će prolići krv, a od te krvi zapaliće se sva zemlja, i goreće dok god ne izgovori tri puta: ‘Ja sam čista kao Ognjena Marija’.² Tada će ostati samo Ognjena rijeka i preko nje će biti most kao tanka vlas kose. Preko nje će prelaziti duše: pravedna će po njemu slobodno preći, a grešna će se uplašiti i svaliti u tu rijeku. Onda će Bogorodica tu spustiti mrežu, koju plete od početka svog života, a završiće kad bude kraj svijeta. Koje se duše izvuku, te će se i spasiti. Bogorodica će baciti tu mrežu samo tri puta i svi oni koji ne upadnu u nju za ta tri puta, ostaće tamo zauvijek i vječno će gorjeti i mučiti se. One će moliti Boga da im pošalje kišu i Bog će im poslati kišu, a i kiša će, samo dotakne li se te rijeke, gorjeti kao plamen.“ I sam Rovinski primijetio je da je slika koja je ovđe data isuviše mračna i mistična da bi odgovarala „veselom crnogorskom pogledu na svijet“, te je smatra unijetom spolja, a da bi potvrdio taj stav donosi priču o apostolu Petru i njegovoj ženi koja nije zaslužila raj jer je otimala od tuđe dece i davala svojoj. No kad se dozna da je jednome siromahu dala dvije glavice luka, otvaraju joj vrata raja, ali ona usput odgurne jednu dušu koja ju je molila da je iznese sa sobom u raj. I zbog toga i sama biva ipak izbačena. Oštroj, jezivoj i mračnoj slici iz prethodne priče suprotstavljeno je vjerovanje iz ove koja pokazuje da je za raj dovoljno i najmanje dobro djelo. Ipak, čini se da Rovinski 1998: 332 neće biti u pravu ako u ovoj drugoj priči traži odraz vjerovanja jer je ona isuviše oslobođena svih religijskih predstava a opterećena didaktikom, pa bi teško bilo povjerovati da je takva kakva je do njega došla i izvorno nastala.

² Ognjena Marija zauzima znatno mjesto u tradicijskim vjerovanjima. Ona se zamišlja kao sestra Ilije Gromovnika, koja spašava svijet od njegovih strijela krijući od njega njegov imendan, a i sama se od bratove srdžbe krije pod krilom Bogorodice (Vrčević 1876: 26).

Kult mrtvih ne samo da je bio jako izražen u tradicijskoj kulturi Crnogoraca nego je, u nešto drukčijem vidu, dosta izražen i danas, a relikti toga kulta više su nego evidentni. Prije no što nešto rećemo i o tome, valja navesti da Čajkanović 2014: 485, s pozivom na Ota Šradera, donosi šest glavnih radnji indoevropskoga pogreba: stavljanje mrtvoga na odar, naricanje, pratnja, sahrana, gozba nakon pogreba i igre. Slovenskim narodima, dodaje Čajkanović, nijesu bile poznate igre. Ako se prišetimo podataka o tuženju u kolu koje se dugo čuvalo u Paštrovicima, ili podataka poznatih širom etnografske literature o Crnoj Gori da bi se neposredno pred posmrtnu „gozbu“ izdvojile po dvije žene koje bi naizmjenice ili istovremeno tužjele, ili tuženje u grupi o saborima oko crkve ili kakvim drugim javnim svečanostima, a ništa manje ni skupnoga lelekanja i gotovo trčecćega ulaska nakon leleka u kuću, pa motiva *tužnoga kola* u tužbalicama (neke tužbalice počinju recimo stihom: *Što je ovo tužno kolo / naokolo*) – nećemo se moći oteti utisku da su u Crnoj Gori, možda duže no na ostalim evropskim prostorima, bile očuvane sve glavne indoevropske pogrebne radnje, koje su prvobitno svakako imale obredni (kultni) karakter. (Što Čajkanović navodi da igra kao dio pogrebnoga rituala nije dio slovenskoga obreda, to bi moglo ukazivati da su je Crnogorci naslijedili iz balkanske starine.) Neka u prilog rečenome posluži ovaj opis S. M. Ljubiše iz *Pripovijesti crnogorskih i primorskih*, đe navodi kako po spuštanju pokojnika u grob izleleću se nad njim sva braća i rođaci, a onda dođu sestre i ženska svojta, izgrebu lice i odsijeku kose koje polože na grob: „Naježe se dlake gledeći po grobu onu prestrtu rpu kosa³ napojenu krvlju što je tekla iz ljuckijeh obraza. Iza ovoga žalosnoga prizorja posijedaju svi na okolo pred crkvom i počnu redimice celivati voštanicu, zobati kolivo i

³ Petrović 1997: 46 smatra da je kosa u tim slučajevima supstitucija ljudske žrtve.

piti rakiju. Uz to tužbalice i pokajnice, po dvije i dvije, čepukare po poljani, te nariču i plaču...“ Vukmanović 2002: 334 navodi da u narodu vlada vjerovanje da duša umrloga ide prema zaslugama – ili u raj (đe je prima arhanđel Mihailo) ili u pakao, a da za ljude koji umru o većim crkvenim praznicima smatraju da su pravedni i da idu direktno u raj. Ipak će takvo vjerovanje biti novijega datuma i utvrđeno hristijanizacijom. No iza takvih vjerovanja kriju se i ona znatno starija, poput toga da duše umrlih lutaju oko kuće za četrdeset dana ili da zmiju koja uđe u kuću (*kutnjica*) ne treba biti jer je ona kućni čuvar. Takva je zmija očigledno umrli predak.

Nakićenović 2012: 145, opisujući proslavljanje krsne slave u Boki, kaže: „Iznese (domaćin – A. Č.) jedan tanjir i malo kruva, zapali se tamjana i donese bardak vina i čitulu onoga doma. Tad pop očita molitvu, pomene sve mrtve onoga doma iz čitule, a gosti po tri put govore ‘gospodi pomiluj’, prelije krup po pjatu (tanjiru) i reče: во блаженомъ оуспеній вѣчная память, a gosti tri put: вѣчная память.“⁴ I Čajkanović 2014: 523 domaću slavu tumači kao *pomen precima*. Špiro Kulišić, međutim, slavu dovodi u vezu s agrarnim običajima na kraju žetve, a kult predaka tretira kao sekundarnu pojavu, potpomognutu uticajem crkve (Kulišić 1979: 229). Filipović 1967: 189 navodi da se na teritoriji današnje Crne Gore za slavu ne sprema koljivo (što danas više ne važi pod uticajem novih običaja koje nameću

⁴ Gosti, ne samo za slavu i praznike nego i običnim danima, tradicionalno se lijepo dočekuju, a iza toga stoji tradicijski religiozni značaj jer se dolazak gosta doživljavao kao moguća poseta „samog božanstva (teofanija). Cilj ovih običaja je da gosta vežu za kuću i da sa njim sklope ritualan savez, kako bi se iskoristila njegova božanska moć.“ Da se gostu nekad na rasplaganje davala i žena ili sestra, svjedoče relikti nekih običaja u Kuća i Malisora, a za decu rođenu iz takve veze smatralo se da će biti ljepša i jača i srećna za kuću. Videti SMR 1970: 92. Takva svojevrsna hijerodulija na ovim je prostorima zasvjedočena još u ilirsko doba (videti više Stipčević 1989: 131).

popovi iz okolnih zemalja koji službuju u okviru SPC u Crnoj Gori) nego samo vino i kolač (prekadnicu), a koljivo (kuvana pšenica) namijenjeno je mrtvima i sprema se recimo za Zadušnice. Takav postupak bez sumnje potvrđuje Kulišićev nalaz da slava nije izvorno dio kulta predaka, ali je isto tako sigurno da je ona vremenom poprimila i neke odlike posmrtnoga kulta. Nije teško naslutiti ni kako. Ako po prvobitnim vjerovanjima mrtvi nastavljaju svoj život u drugome obličju ili u drugome svijetu, svejedno, magijski prisutni u životima svojih potomaka, prirodno je da je slava, postajući vremenom bratstveničko i porodično obilježje, poprimila neke osobine manizma jer je ona podjednako slava i predaka i potomaka.

Stevan Dučić piše: „Dokoro je u svijuu vjera u Kućima postojao običaj, da se umrlome pod jezik stavi kakva parica, kojom će platiti prelaz preko nekoga mosta na oni svijet, a drugom paricom platio je zemlju u kojoj će ležati. Ovaj se običaj najduže održao kod loparskijeh Srba i muslomana“ (Dučić 1931: 248). Tragovi navedenoga običaja, međutim, danas nijesu živi, pa se o njemu na terenu nijesmo mogli obavijestiti. S druge strane, ni literatura ne nudi bitnije podatke o tome običaju, pa se može reći ili da je davno iščezao ili da nije bio tipičan za (cijelu) Crnu Goru. Ipak, treba istaći da su Kući kao prilično zatvoreno pleme ponajduže čuvali starinu i da su s vrlo arhaičnim običajima i specifičnim načinom života dočekali XX vijek. Postoje i drukčija mišljenja o značenju novca koji se sahranjivao s mrtvima, tj. da se tim novcem pokojniku isplaćuje njegov ovozemaljski dio. Objašnjenje da je to novac za prelazak u drugi svijet moglo je i kasnije nastati pod uticajem grčke mitologije. Ovđe bi valjalo dodati da je i novac ili garderoba koja se davala sirotinji ili prosjacima mogla imati, i vjerovatno je imala, sličnu funkciju. Poznato je davnašnje vjerovanje da se u prosjacima mogla kriti duša umrloga pretka. Uostalom, u mnogim bajkama pominje se car koji obučen u prosjaka obilazi carstvo. U tim

bajkama nije nemoguće pročitati staru predstavu o mitskome ili vrhovnom pretku koji obilazi svoje potomstvo.

Davni mitovi o zagrobnome životu zasigurno su se ili potiskivali u zaborav ili se pjesnički preobličavali i prilagođavali novim namjenama. To je moralo biti uslovljeno promjenom mitološkoga svijeta, promjenom sistema vjerovanja, pa i susretom s novim religijama. Poznata je pjesma *Kujundžija i hitroprelja*, koja se obično uzima kao pjesma o radu ili uz rad. Budući da je kratka, navešćemo je u cjelosti: *Što se sija kraj gore zelene: / Da l' je sunce, da l' je mjesečina? / Nit je sunce, nit' je mjesečina, / Već dva zlatna roga od jelena, / U njima su dva grada građena, / U jednom je kujundžija Janko, / U drugome Janja hitroprelja. / Poručuje kujundžija Janko, / Poručuje Janji hitroprelji: / „Oj Boga ti, Janjo hitropreljo! / Da ti pošljem maleno povijesmo, / Opredi mi šator i košulju, / A što tebi od toga ostane, / Ti opredi sebi u darove.“ / Janja bila mudrija od Janka: / „Oj Boga ti, kujundžija Janko! / Da ti pošljem malenu paricu, / Sakuj meni vijence i oboce, / A što tebi od toga ostane, / Potkuj tvoga dobra konja vranca, / Neka ti je među braćom fala.“* Rizikujući da tumačenje bude shvaćeno kao previše slobodno, ukazaćemo na nekoliko simbola iz navedene kratke lirske pjesme. Lako je u njoj prepoznati ove motive: zelenu goru, mjesec, sunce, jelenje rogove, dva grada, prelju, kujundžiju, povijesmo i paricu. Svaki od navedenih motiva predstavljao je zaseban simbol u drevnoj mitologiji evropskih naroda. Nije li ova pjesma zapravo odraz pjesme o drevnim likovima zaboravljene mitologije? Pa i današnja vjerovanja koja su preživjela vjekove povezuju kovača s „nečastivim“, a kujundžija je tek vrsta kovača. Preslica je takođe sličan simbol. Prelje na nju pljuju kad koga dotaknu.⁵ Vještice

⁵ Radulović 1936: 58 navodi u Zeti ovaj običaj koji bi se mogao navesti kao karakterističan za cijelu Crnu Goru: „Kad muškarac prođe pored prelje, ona treba da makne preslicu iza pojasa, da mu taj dan ne bi bio nesrećan. Kad

je koriste kao dio svoga uobičajenoga alata. Naša usmena književnost stoji kao nenačet majdan za buduće istraživače. Pjesama poput navedene moglo bi se navesti mnoštvo. Kompetencije autora ovoga priloga nažalost su nedostatne da bi mogao ulaziti u dublju analizu naznačene problematike.

Predanja i usmene priče svjedoče o nekadašnjemu vjerovanju da duše mrtvih u podzemnome svijetu borave u skladu sa zaslugama s ovoga svijeta. Takva vjerovanja teško da mogu biti starija od hristijanizacije. Kod tipičnih predstavnika patrijarhalnoga svijeta danas je teže uočiti takvo vjerovanje, ali je njegov relikv svakako racionalizovani stav da se dobro i zlo vraća i na ovome svijetu. Kad recimo jedna majka tuži sina, na pravdi Boga ubijenoga, ona kaže: *a nijesam zlo zaslužna*. Dakle, vjerovanje te tužilice iskazano tim stihom potvrđuje da je ona očekivala da joj se dobra koja je učinila još za života dobrom vrata. Takvo je vjerovanje široko potvrđeno i kod današnjega svijeta. Zabilježili smo sličan stav jedne informatorke, inače tipične predstavnice tradicionalne Crne Gore, koja je nakon teške porodične tragedije koja ju je snašla rekla: „Ni Bog više nije ka što je bio, nije mi greota kazat, no nagrađuje pogan a nagrđuje ko nije zaslužan“. Priča koju navodi Dučić 1931: 304 kazuje da se u podzemnome svijetu može ispaštati i zbog grijeha potomaka. Kaluđer iz Male Rijeke pitao je duha u grobu ko je, a „on mu je odgovorio da je bio ‘čelovjek’ i da je ubijen na pravdi Boga i kao takav bio je trista godina u carstvu nebeskom, a otkad njegovi potomci za njega ubiše prava čovjeka, otada je u tami da svijeta ne vidi.“ Slično je tome vjerovanje, na koje smo više puta u razgovorima naišli, da težak grijeh počinioca

prelja dodirne muškarca preslicom, treba na nju da pljune, da na muškarca ne bi pala rđa. Ne valja ga ni udariti preslicom, da mu ruka ne bi drhtala kad puca.“ Objašnjenja su svakako naknadne racionalizacije. Podsetimo još samo na poznatu priču o Četni, majci popa Mila Jovovića, koja je razvrgla dva braka zbog toga što su je muževi mimoilazili na pragu dok je prela vunu.

može stići njegovo potomstvo „i na deveto koljeno“. Koliko suštinski patrijarhalni Crnogorac nije prihvatio nove velike religije (hrišćansku i islamsku) pokazuje česta izreka: *Grieh ne ulazi na usta*, s čestim (svakako novijim i nepoetskim dodatkom) *no izlazi iz usta*. To potvrđuje i pomenuta priča o malorečkome kaluđeru, koji je na pitanje „Ali tamo stižu jela ali djela?“ postavljeno drugome duhu koji je umro bez vjere, nekršćen, dobio od duha odgovor da na onaj svijet djela stižu, a jela ne. Nema sumnje da ta priča čuva vjerovanje starije od hristijanizacije na ovome prostoru, a o tome svjedoči kontradikcija u njemu. Duh je u podzemnome svijetu jer je nekršćen, ali ipak odgovara da nijesu bitna za spas duše jela no djela. U hrišćanskome kontekstu, nije dakle bitno je li se mrsio uz posti, ali ipak nije spašen jer nije kršten. Očigleno je riječ o izostanku kakve starije inicijacije koju je hristijanizacijom zamijenilo krštenje.

Da je hristijanizaciji crnogorsko stanovništvo, deklarativno većinski pravoslavno, suštinski odolijevalo čuvajući prastare običaje, samo djelimično ogrnute hrišćanskim velom, svjedoči i tvrđenje M. Šobajića Pavlu Rovinskome da je poznao starce čobane koji se nikad nijesu ni ispovijedili ni pričestili. Život čobana van domašaja crkve i većinskoga svijeta omogućavao je opstanak starih vjerovanja i običaja. Rovinski 1998¹: 284–285 navodi ovakvo narodno predanje: „Išao sv. Sava kroz Crnu Goru, pa svratio na konak kod nekog čobanina. Sljedećeg dana vidi on kako se čoban moli i, obraćajući se Bogu, govori: ‘Bože, ne pomози!’ , ljubeći pri tome svaki kolac u svome toru. Videći ovakvu grubost, sv. Sava nauči čobanina da makar kaže: ‘Bože, pomози!’ i ode. Čobanin zaboravi što mu je rečeno, pa potrča da stigne svetitelja i priupita ga, ali je ovaj već bio stigao do mora i otplovio brodom. Tada čobanin baci svoju kabanicu na more i doplovi do sv. Save i pita ga. A sv. Sava, kada ga vidje da plovi na kabanici, doviknu mu: ‘Ajde, pa onako kako si naučio’, tj.

nije važno kako se moliš, samo da je to iskreno.“ Nema sumnje da je „naravoučenje“, tj. objašnjenje iz potonje rečenice naknadno dato kako bi se pokazalo vjerovanje Crnogoraca da nije bitan obred već istinska posvećenost i dobročinstvo. Sasvim je jasno da predanje potiče iz dalje starine i da su sv. Sava i čoban zamijenili neke ranije likove iz starijih predanja.⁶ U prilog ovoj tezi mogao bi se navesti podatak koji donosi Rovinski 1998: 321 da u Crnoj Gori postoji vjerovanje da ako čobanin prvi vidi vuka, „onda se vuku skamene čeljusti i ništa nije u stanju da učini ovcama, u protivnom slučaju čitavom stadu nema spasa.“ Ako se zna da je vuk emanacija Đavola, nije teško uvidjeti da je čoban zapravo emanacija Đavolova para po suprotnosti. Đavo i čoban predstavnici su dva svijeta – lunarnoga i solarnoga. Da je tako, potvrđuje i zagonetka koju je Rovinski 1998: 415 zabilježio u Crnoj Gori: „Javi ovce zlatni čobane, a za njime pogrčeni Puro, okuplja ih lijepa đevojka“, a odgovor je: Sunce, Mjesec i Danica. Vidi se to i po činjenici da čoban ljubi štrike iz svoga tora te da plovi na kabanici. Predanje je samo naknadno hristijanizovano u skladu s načelima pravoslavne crkve, koja je ovđe uspostavljena posredstvom Nemanjića. I inače Rovinski 1998¹: 285 ističe kako u religioznim shvatanjima kod Crnogoraca ima „mnogo elemenata narodnog pogleda na svijet, što u obrednom dijelu ostavlja specifičan utisak. (...) Crnogorac voli da pomiješa crkveno sa svjetovnim. Kad se slavi Božić, redovno se miješaju crkveni i narodni obred. Ranije se obred pobratimstva obavljao

⁶ Da je Sv. Sava sasvim sigurno tu zamijenio kakvo drugo natprirodno biće, hrišćansko ili prethrišćansko, posredno svjedoči i sam Rovinski na drugome mjestu. Rovinski 1998: 139 veli da u Crnoj Gori „Sv. Savu u zadnje vrijeme sa posebnom svečanošću proslavljaju škole, a preko njih slavljenje sve više u narod ulazi, inače ga obilježavaju samo zato što se tada znatno produžava dan, što sunce jače sija, što je zemlja toplija, jer sv. Sava užareni ražanj u zemlju je zabo.“

u crkvi.“ Uostalom, koliko je i sam Njegoš, kao vrhovno svešteno lice u Crnoj Gori svoga vremena, držao do svjetovnoga nad duhovnim, neka pokaže ovo svjedočenje Vuka Stef. Karadžića: „Da je vladika pokojni mogao koga mjesto sebe postaviti vladikom, a sam da ostane svjetovni vladalac, to bi on jamačno bio učinio; ali budući da je već bio zavladičen, tako toga nije mogao učiniti nego je pod imenom vladike samo življeo kao svjetovni vladalac. Kad bi on priznavao da Crnogorci svoga vladaoca poštuju samo zato što je osvećeno lice i da se boje njegove anateme, onda on n. p. ne bi išao u pantalonama i u kaputu s bičem u ruci, ni u bjelači i pod tokama s fesom na glavi, nego bi se odijevao u anterije i ćurkove i na glavi bi nosio kamilavku, kao što se odijevaju naše vladike po carstvu turskome i kao što se sv. Petar odijevao“ (Karadžić 1972: 189–190).

Predanja potvrđuju svijest o rajju i paklu, uglavnom oslobođena religijskih detalja. No to su ipak više predanja no vjerovanja. Hristijanizacija i islamizacija zasigurno su pomogle da se nebeski i podzemni svijet zamijene predstavama raja i pakla. Muslimansko vjerovanje o „dženemu“ (džehennem, pakao – prim. A. Č.), koji je „stvoren u Musa-begamberovo doba, tj. za vrijeme proroka Mojsija“, slično je hrišćanskome, samo što muslimani „drže da u rajju do prevratišta svijeta niko još nije do sami azreti (sveti) Izer, a da svaka duša može izdaleka videti mjesto“ koje mu je namijenjeno (Dučić 1931: 304). Kako se vidi, ni muslimanska predstava raja i pakla nije mnogo odmakla od izvornoga vjerovanja o gornjemu i donjemu svijetu i tek se po spoljašnjim osobinama može videti uticaj nove religijske pripadnosti.

Vjerovanje da mrtvi nastavljaju neki magijski kontakt sa živima evidentno je iz brojnih (pa i danas sačuvanih) kulturnih radnja i običaja, ponekad zaogrnutih velom hrišćanstva ili islama. Paljenje svijeće, odlaženje na grob, prelivanje groba,

slavljenje slave, i sl. sve su to ostaci takvoga vjerovanja⁷. Barjaktarović 1968: 83 je našao čak i relikte *ponovnoga sahranjivanja* u beranskome kraju. Opisujući vjerovanja kako umrlo dijete može uticati na preostalo potomstvo svojih roditelja (što opet dovodi do vjerovanja u očiglednu ljubomoru i zavist mrtvih, koji su dosad pominjani), on kaže kako se umrlo najmlađe dijete sahranjuje bez pokrova iz vjerovanja da bi njegov pokrov onemogućio majku da opet zatrudni (što je naknadno tumačenje, a izvorno je to svakako magijsko oduzimanje moći umrlome koja mu se nalazi u pokrovu), ili kad dijete spuste u grob ne smiju ga pomjeriti nimalo jer bi mu majka postala nerotkinja. „Zato je i bilo slučajeva da kada žena ne može posle nečije smrti da zatrudni, da odu na grob toga deteta, pa ga raskopaju i koščice mu pomaknu bilo na koju stranu sa onoga mesta na kome su do tada stajale. Ovo je očigledan ostatak od nekadašnjeg ponovnog sahranjivanja.“ Za običaj dvostrukoga sahranjivanja Jovanović 1969: 102 nalazi da je vrlo star i da je preko balkanskoga starošedilačkog stanovništva naslijeđen od antičkih naroda. Do naših dana očuvao se izgleda kod vlaškoga stanovništva u severoistočnoj Srbiji i Makedoniji.

Ako je suditi o vjerovanju u zagrobni život kod Crnogoraca po onome što je sačuvano u do danas objavljenim tužbalicama, onda bi se moglo reći da se tradicijsko crnogorsko shvatanje o zagrobnome životu ne uklapa ni u jednu od tri velike monoteističke religije koje su prisutne u Crnoj Gori. U crnogorskim tužbalicama su dobro očuvani relikti vjerovanja u zagrobni život, sastajanje umrlih, doček ranije umrlih tek pridošlome pokojniku, pa sve do gotovo jezivih opisa udaje ili ženidbe na „onome svijetu“ rano preminulih đevojaka ili

⁷ U slučaju vremenskih nepogoda traže vezu s pokojnikom. Tako npr. glasno dozivaju utopljenika da im pomogne u slučaju grada. V. Barjaktarović 1968: 88.

momaka. Prije desetak godina zabilježili smo: *Tamo ti je i šćer Branka / Ona će te dočekati / No se bogme mlogo bojim // Moj đevera // Da je tamo poznat nećeš / E će biti ponarasla / A možda se i udala.*⁸ I to se sve održalo do našega vremena, čak i ako tužalnice ni same ne vjeruju u zagrobni život. Tužbalice čuvaju davnašnje vjerovanje da ljudi i nakon smrti zadržavaju osobine i djelatnost koju su imali za života. Tako smo u Podgorici prije dvije godine zabilježili tužbalicu sestre za braćom, koja ih kroz pjesmu pita: *Je li Ljubo doletio? / On je dobar doktor bio, / ljekove će donositi / ne bi l' vama on pomoga; / kuku nama s toga nada.* U jednoj tužbalici ovako se opisuje zagrobni svijet: *Tamo suza biti neće, // suzna ti sam! / Tamo pravda samo vlada, // željna si je! / I svijetli vječna svjetlost, // nema mraka! / Svačije se djelo vidi, // vide majko! / Nema mana ni poroka, // ljubav bratska! / Nema zlobe ni mrzosti, // žuči gorka! / Nema rana, tuge, bola, / samo pjesma u anđela! Tu ćeš suzu utrijeti, // majko rode! / Tu ćeš želju ispuniti, // blago tebe! / Sinovi te dočekati, // dobra majko! / Ruke će ti raširiti, / ti ih, majko, poznat nećeš, // ne za dugo! / Neće biti pod ranama, // ka i prije! / Oni su ti preboljeli, / oni su ti ozdravili! / Iz rana im cvijeće niklo, / mirišljivo, neuvelo! / Vjekovima da se kite, // kitna braća! Ako bi se na osnovu stihova iz ove tužbalice, ovako izvađenih iz konteksta, pokušao izvući kakav*

⁸ Poznato je da se u nekim crnogorskim krajevima umrla prispjela đevojka sahranjivala u spremi za vjenčanje – u bijeloj haljini i bijelome velu na glavi. U Gornjem Polimlju bi se u pogrebnoj pratnji takve đevojke našao i po jedan momak s komadom bijela platna preko ramena (kao đever na svadbi), a u tužbalici bi se često aludiralo na *crnu svadbu* i *crno kolo* te bi se na prvim pomenima oko groba kupili u krug nalik kolu. I u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji prispjeli momak i đevojka sahranjivali bi se u ruhu koje je namijenjeno bilo vjenčanju. Nema sumnje da je to dio nekadašnjega vjerovanja o nastavku života na *onome* svijetu. Viđeti o tome više u Barjaktarović 1990: 98–99.

zaključak o vjerovanju u zagrobni život, moglo bi se reći da je to vjerovanje vrlo blisko crkovnom. Međutim, crkovno je učenje o zagrobnome životu tu poslužilo samo kao pjesnička slika, kao nada tužilice da će namučena majka za kojom tuži naći utjehu na *onome* svijetu. Da je tako svjedoči nastavak u kojemu se prikazuju sinovi koji su rane preboljeli i nastavili život nakon smrti.

Teško je prihvatiti mišljenje koje donosi Barjaktarović 1985: 171 da je nošenje korote (bilo putem crnine bilo izvrtanjem odjeće) imalo za cilj da se živi zamaskiraju pred mrtvima i tako skriju od mogućega susreta s dušom pokojnika. „Na taj način bi se izbegla njegova osveta. Moglo se možda verovati da je umrli ljut i kivan na žive, iz čije je sredine morao da ode.“ Protiv takve pretpostavke ide činjenica da se korota nosila mnogo duže nego što se obično vjerovalo da duše umrlih srodnika borave oko nekadašnjega mjesta življenja, tj. ako bi Barjaktarovićevo mišljenje bilo tačno, onda bi se očekivalo da nakon četrdeset dana prestaje korota, a zna se da je ona znala potrajati i nekoliko godina, pa i do kraja života. No protiv takve pretpostavke ponajviše govori činjenica da se u brojnim zabilježenim tužbalicama, pa i u onim najstarijim, redovno javlja poziv tužilice umrlome da se vrati. Uostalom, da se žele pred njima maskirati, ne bi se javno i glasno za mrtvima tužjelo i lelekalo.

U knjizi o tužbalicama (Čirgić 2016: 76–81, 193–200) istakli smo dva bitna međusobno uslovljena elementa strukture tužbalice – prikaz zagrobnoga života i poziv umrlome da se vrati. Ta uslovljenost može biti dvojaka: ili se prikazom zagrobnoga ništavila mrtvi poziva da se vrati svojoj porodici, nakon čega sama tužilica po pravilu rasprši nadu u povratak, ili se, nakon svjesno uzaludnoga poziva da se vrati, iskazuje razumijevanje pokojnika koji se ne želi odvojiti od predaka, prijatelja, roditelja, braće, sestara i dr. koji ga onđe čekaju. I jedno i drugo u vezi je s dvostrukom (suprotstavljenom, a često

u istoj pjesmi iskazanom) slikom zagrobnoga života – kao ništavila bez sadržaja, mjesta će se legu guje i akrepi, odnosno kao gotovo idiličnoga prostora će pokojnika željno čeka njegova ranije preminula rodbina. Prilično je rijetka poetski uspjeta slika zagrobnoga života prikazanoga kao *Polje jadikovo* u kome se nastavljaju *jeka ranjenika* i *uzdasi bolesnika*. Evo jednoga od mnoštva prikaza zagrobnoga života u tužbalicama: *Zmije će se uvijati / u junačka njedra tvoja, // sunce tata! // Kuća će ti prokapat, // kamen mene! // Kako ćeš mi tamnovati / bez prestanka, dovijeka! / i poziva umrlome da se vrati: Rsom srzni, rukom vrzni // ljucki rsu. // Otresi se od zemljice, // sinko Vuko, // kao soko od rosice, // moj sokole. // Ne dotrči, no doleti, // kam da mi je, / samoranu majk' učeši, // vila u jad.*

Opšta je pojava da se u tužbalicama pokojnik za kojim se tuži uzima ili kao povod za tužbalicu za nekim svojim bliskim članom porodice (majka za decom, sestra za braćom) ili se „po njemu“ šalju pozdravi ranije umrlima. I jedno i drugo karakteristično je za javno tuženje. U intimnoj tužbalici, u osami, tužilicu ne obavezuju konvencije, ona tuži za onim što je boli. Kad su u pitanju javne tužbalice, prisustvovali smo prije desetak godina jednoj tužbalici koja je na godišnjici smrti muževa strica pozdravila bukvalno sve, a bilo ih je sigurno preko pedeset, članove šire porodice njezina muža koji su umrli otkad se ona udala. Auditorijum je bio povelik, nije imala pravo na grešku, tj. kad je počela „redom nabrajati“, nije smjela preskočiti nikoga. Da je nečije pokajanje povod za obraćanje ranijim pokojnicima, mogu potvrditi brojni stihovi klasičnih tužbalica: *Pa ću roda ostaviti, / doma ću se dovatiti*. Tužilice nekad i ne skrivaju u samoj pjesmi da im je tuđe pokajanje povod i mogućnost za javnu tužbalicu za svojim bliskim pokojnikom. Osobito tako čine sestre za bratom ili majke za sinom. Evo stihova koji će to potvrditi: *Ja sam jedna poitala / da pozdravim rod veliki, / ponajprije brata moga. / Striko dome,*

moliću te / pozdravi mi brata mila, / prekori ga, zazor mu je, / što je kuću ostavio, / kuća mu je zatvorena. Takvi su i ovi što predstavljaju cijelu epizodu jedne tužbalice: *Kad će čuje crna jatka / da se neko prestavio, / bijel svijet mijenio, / ja poitam kukajući / da pozdravim mila sina, / da mu kažem za zlo moje / će mu kukam dnevi, noći, / bez lijeka nikakoga, / pa ne mogu dajan biti / ni kukanje ostaviti. / Da je pjesma ili svadba, / pa da majka sina ženi, / da veliki ratluk čini, / bi se mene dosadilo, / moj u malo razgovore!* Vrlo često tužilice osim pozdrava svojima pozdravljaju i sinove ili braću žena koje su oko odra, čineći im tako „milst“. Tako je tužbalica predstavljala produžetak života umrlih, čuvala je uspomenu na nečiju izgubljenu mladost, tragičnu smrt, ugašeni dom, junaštvo, mudrost i sl. Čuvala je ujedno, makar i nesvjesno, starije vjerovanje o nastavku života poslije smrti.

Zagrobni život, kako je rečeno, može u crnogorskim tužbalicama biti prikazan dvojako – oprečno, čak i u jednoj istoj tužbalici. To je svijet tamnila, kuća bez pendžera, u njoj nema sunca, u njoj zmiye oči piju i legu se akrepi.⁹ Druga je slika prividne svjetlosti, u kojoj se pokojnik sastaje s prethodno umrlima i nastavlja život slično onome kako ga je živio na zemlji. Pozivajući se na Veselina Čajkanovića da „kad čovek umre, njegova duša vezana je neko vreme (obično kakav simboličan

⁹ Guje i akrepi redovni su stanovnici podzemlja, pa se kao takvi javljaju i u našim epskim slikama tamnica. Stoga neće biti u pravu Fajgelj 2012: 87 kad kaže da podneblje gusala ne vrvi od škorpija (tj. akrepa), pa njihovo porijeklo traži u udaljenim kulturama budući da smatra da ih u našim nema. Usmenome pjesniku-pjevaču nijesu akrepi morali putovati iz germansko-skandinavske kulture, preko Italije i Dubrovnika, kad je njihovo prisustvo u tamnicama mogao opisati i na osnovu onoga što mu je iz svakodnevnoga života svakako bilo poznato. Pitanje porijekla zmija u skandinavskoj kulturi ne može se dovoditi u istu ravan s pitanjem postojanja akrepa u balkanskim kulturama i usmenoj književnosti.

broj godina, na primer sedam) za grob, ali njen krajnji cilj je da dođe u to carstvo i tek tu nađe mir“ (Čajkanović 1973: 251), Krinka Vidaković-Petrov saopštava da put duše „obuhvata dve etape: prvo prelazak u podzemni svet (i boravak u njemu dok se telo ne raspadne), a zatim prelazak u carstvo mrtvih koje se nalazi na nebu. Zadatak pogrebnog obreda je da obezbedi prelazak pokojnika iz boravišta živih (kuće) u privremeno boravište mrtvih (grob), da bi njegova duša kasnije mogla preći u carstvo mrtvih (gde je dočekuju preci)“ (Vidaković-Petrov 1990: 53–54). U svijesti tužilica s kojima smo razgovarali, a naglasimo da je među njima bilo i izuzetno starih i izuzetno talentovanih, zagrobnoga života nema. Ipak, on postoji u njihovim tužbalicama. Slušali smo to više puta. No ni u tima koje smo slušali ni u onima koje smo pročitali nijesmo mogli prepoznati ono što su Čajkanović i s pozivom na njega Vidaković-Petrov naveli kao tipično za put duše. U crnogorskim tužbalicama *duša* se eksplicitno ne spominje. U njima je prikazan *život* poslije smrti, bilo kao tamno boravište tijela, bilo kao novi život s umrlim precima i srođnicima. Dakle, prisutan je u njima i jedan i drugi vid, ali nikad se jedan ne prikazuje kao nastavak drugoga. Nije nam namjera da opovrgavamo Čajkanovićevo mišljenje, samo konstatujemo faktičko stanje u crnogorskim tužbalicama. U onima koje smo analizirali za potrebe svoje knjige o tužbalicama (Čirgić 2016) bjelodano je da se uvođenje onostranoga javlja uglavnom iz ovih razloga: ili kao lažna nada i utjeha, koje će tužilica sama najčešće u narednim stihovima raspršiti (što potvrđuje njihovu nevjericu u zagrobni život), ili kao način da se u pjesmu uvedu i ranije preminuli (bilo da je riječ o srođnicima pokojnika bilo tužilice), ili da se naglasi pustoš koja je ostala za pokojnikom, odnosno da se istakne kontrast u porodici prije i poslije njegove smrti, ili da se istakne društveni značaj porodice čiji je član preminuo. To što tužilice raspršuju nadu u natprirodna svojstva koja uvode u pjesmu svakako je noviji manir, nastao

potiskivanjem vjere u zagrobni život. Da u crnogorskim tužbalicama nema ciklusa *svijet živih (na zemlji) – prelazni svijet (u zemlji, u grobu) – svijet mrtvih (na nebu)*, svjedoči činjenica da se vrlo često umrlome još prije sahrane tužbalicom kazuje ko će ga sve dočekati kad stigne „u tu svoju kuću novu“, ko će mu se obradovati, ko će mu liječiti rane i sl. Da je taj „prelazni svijet“ doživljen kao svijet raspadanja tijela, svijet čekanja da duša nastavi život, tužilice ne bi mogle davati takve poruke umrlome. Dakle, stvarne svijesti o životu poslije smrti kod crnogorskih tužilica nema. Ali motiva zagrobnoga života ima itekako. No on (barem od XIX vijeka naovamo, otkad imamo zabilježenih tužbalica) nije ništa drugo do relikv pradávnih vjerovanja, naslijeđeni motiv koji je dobio sasvim drugu svrhu i izgubio vezu s onim što je vjerovatno prvobitno značio.

Lasta Đapović kaže da se „tužilice obraćaju umrlom, i to nije samo pesnički postupak, već ubjeđenje da ih on, iako ne može odgovoriti, čuje. Štaviše, živi se obraćaju pokojniku izražavajući, između ostaloga, svoju brigu za njegove telesne potrebe“ (Đapović 2003: 128). Obrazlažući dalje, s pozivom na Tihomira Đorđevića, autorica ističe da se *smrt i umiranje* u narodu ne spominje već se upotrebljavaju „sinonimi“ *rastati se s dušom, ispustiti dušu*, te konstatuje: „U tužbalicama ovih sinonima gotovo da nema, što ukazuje na jedno, unekoliko, drukčije shvatanje smrti, veoma staro, kritikovano u XVIII veku kao mišljenje o ‘telesnosti duše’.“ Tužbalice svakako jesu obraćanje živih mrtvima. No ne bi se moglo na osnovu njih tvrditi da su odraz stvarnoga današnjega vjerovanja pa ni vjerovanja XIX vijeka kad su zapisivane. One samo čuvaju relikv toga vjerovanja, kojega ni tužilice nijesu svjesne.¹⁰ One

¹⁰ Značajno je dodati da su se mrtvi redovno dozivali (*klikovali*) u borbama – i to ne samo mrtvi iz svoga porodičnoga, bratstveničkog ili plemenskog kruga nego i davno preminuli nacionalni heroji. Takav običaj zabilježen je i u brojnim etnografskim radovima.

ne vjeruju da ih oni kojima se obraćaju čuju. To potvrđuje i nepostojanje običaja, zabilježena u pojedinim narodima (Đurić 1940: 43), ali ne i Crnogoraca, da se za gluhima ne nariče. Tvrditi da zbog toga što se obraćaju mrtvima tužilice zbilja vjeruju da ih oni čuju bilo bi jednako utemeljeno kad bismo tumačili recimo da su žene koje su pjevale opštepoznatu pjesmu o plavome zumbulu i zelenoj kadi vjerovale u razgovor biljaka. Usmeni pjesnik možda ne zna što je personifikacija ili kakav drugi stilski postupak ili sredstvo, ali zna svrhu koja se tim sredstvom ili postupkom postiže. A baš zbog toga što više ne vjeruje u zagrobni život tužilica i sama raspršuje nadu u sve natprirodno što je uvela u svoju pjesmu. To potvrđuje i analiza Danila Radojevića: „U cijelom zabilježenom dijelu crnogorskih tužbalica, jasno se vidi da tužilice nijednog trenutka ne vjeruju u sopstvenu iluziju jer je ona uslovna, privid realnosti koji tužilice stvaraju da bi se mogla ostvariti pjesma-tužbalica, đe se vidi trag ranijeg vjerovanja u sjedinjavanje pokajnice s duhom umrloga.“ (Radojević 2011: 7). Stoga se na „tjelesnost duše“ u njima danas ne može gledati drukčije no kao na jednu od pjesničkih slika.¹¹ Uostalom, Špiro Kulišić izričito kaže: „Ali ono što u nas nije običaj, to Morlaci rade u ovim trenucima žalosti; govore, naime, mrtvacu na uho dajući mu naročite poruke za onaj svijet.“ (Kulišić 1958: 96)

Evo nekoliko stihova da potkrijepe ono što je ovđe rečeno o slici zagrobnoga života u crnogorskim tužbalicama. Tužilice se često mrtvima obraćaju kao da su živi, svjesne uzaludnosti te

¹¹ Niti je svako vjerovanje u vezi s mrtvima našlo odraza u tužbalicama, niti se u svakoj neobičnosti u njima mora tražiti trag kakva vjerovanja. Milka Jovanović navodi npr. kako je vjerovanje u Gornjem Polimlju da, ako majka poslije smrti jedinoga deteta ne može zatrudnjeti, raskopaju grob deteta, pomjere sanduk i opet zatvore – kako bi ostala trudna. (Jovanović 1990: 92). Odraga toga vjerovanja u tužbalicama nema. Ne treba smetati s uma da su tužbalice ipak samo pjesme!

apostrofe: *Što te u dom udovice, / kano zmiye nesprimnice! / Udovice u rod poći, / no ne dajte, mlada braćo, / oštre sablje dovatite, / prijatelje susretite, / s njima svađu učinite, / mlade ljube povratite!* Ovakvi stihovi ne moraju biti odraz bilo kakva vjerovanja ni isticanja žalosti. Oni mogu biti i upozorenje na društvenu osudu mladim udovicama i njihovu rodu, odnosno preventivni prijekor ukoliko se vrate u rod. Nekad su samo opšte mjesto, kad prikazuju susret mrtvih i dočekivanje svježih pokojnika od strane ranije umrlih te svjesna iluzija o tome kako će oni raniji liječiti i paziti pridošle: *A ne žali mlada Vlada / i deliju Anđeliju, / Anđa će ga potražiti / i vinom ga uslužiti, / a rane mu ublažiti.* Osim toga oslikano je kako sestrinska ljubav, u usmenoj književnosti prikazana kao najjača, ne jenjava ni u zagrobnome životu.

Zagrobni je život u crnogorskim tužbalicama, kako je rečeno, često prikazan kao tamnica, ništavilo, kao zmijski stan: *E je ovo Vidovdanak – / sad najviše guje mile! / U kuću će tvoju doći! / U kose ti umiljeti! / A nemoj se bezumiti / da je došo Petrovdanak! / da je snaa jedinica / da namješta kosu tvoju!* Takav može biti prikazan i nizom retoričkih pitanja: *Dobro jutro, zlo mi jutro, // Ivo brate! // Sestra ti je uranila, // sestri lele, // da te pita i pripita // sestra crna: // je l' ti mučna tamna kuća, // kutnji rode, // je l' ti teška crna zemlja, // sestra crna, // i kamena mučna ploča, // kam mi u dom, // je l' ti kako bez stramacu, // rano brate, // je l' ti zima bez jorgana, // o moj Ivo! // Piju li ti zmiye oči, // moje oči, // trune li ti kruta snaga, // mladi brate! // Je l' ti samu neobično, // moje sunce, // bez sestrina milovanja, // moj milosti, // bez bratskoga razgovora, // bratska falu, // bez ponuda i bez kuće, // kutnja diko!* Iako je u nekim tužbalicama zagrobni život prikazan kao mjesto u kome će raniji mrtvi liječiti pridošle, kako je gore pokazano, ima i onih koji zagrobni svijet prikazuju kao mjesto u kojemu sve ostaje okamenjeno u onome obliku u kojem je pokojnik napuštio

ovaj svijet: *No se sestra jedna boji / da te otac poznat neće. / Na tebe mi grdne rane: / lice krvlju umrljano, / vite noge podlomljene, / grane ruke sakršene. / A otac ti ostario, / oba oka izvađena, / jadujući, kukajući, / tebe, brate, pominjaći.* Navedeni stihovi su iz tužbalice za ocem i bratom koji je ranije poginuo. Kao što se vidi, bratove su rane ostale neizvidane, a otac koji je na ovome svijetu oslijepio plačući za jedincem neće progledati ni u zagrobnome životu. S druge strane, evo i stihova koji grob prikazuju kao mjesto u kojem se spajaju smrću razdvojeni, u kojem su rane zaliječene, u kojemu je postojana snaga momačka i ljepota đevojačka: *Uzmi vranca pusta tvoga, // ela, sine! // Baci mu se na ramena, // zlatna turo! // Pa se mani krajevima / ka zvijezda nebesima! / Traži braću i drugove, / sve birane sokolove, / koji su nam izginuli! ili Grade Anđo đevojački! / Al' se dugu jadu bojim, / ako odeš varoš Peći, / kod tvog brata milostivog, / tamo društva ima mnogo / i momaka biranika, / oće zeta izbirati, / oće tebe udomiti, / pa ćeš mi se začamati / spremajući svatma dare.*

Opšte je mjesto u tužbalicama izricanje prijekora mrtvima. Da su tužilice potpuno svjesne svoje stereotipne uloge prekoričevanja mrtvih, fiktivnoga dakako, neka potvrde ovi stihovi: *Ja sam davna brojilica, / a junačka korilica, / koja korim mlade momke / i još kutnje starješine.* U navedenim je stihovima istaknuta jedna od stalnih funkcija prijekora pokojnika, obično mladih, a to je što su ostavili svoje domove prije roka, što su ostavili ucvijeljene majke i sestre, nekad i mlade udovice i sitnu decu, npr. *Zar ti, sine, zazor nije / đe ti majka samorana, / đe đevojka isprošena, / pa će poći za drugoga! / Ne daj, srećo, sramota je, / koriće te društvo tvoje!* Nekad se mrtvima upućuje prijekor što im oružje i konj rđavi ili ga drugi nose i jašu. Takvi su recimo: *No bih brata ukorila / najstarijeg, najmilijeg. / U tebe je svilen barjak, / moj delijo barjaktare. / Kuđe ti se barjak dede, / otpala ti desna ruka! /*

Ostade ti pusta džida, / bez barjaka barjaktare, / kao ovce bez čobana! / Zar ti zazor brate nije, / razviće ti vijor barjak, / odnijeti u planinu, / tamo njemu mjesto nije / no u tvojoj desnoj ruci. U toj stereotipnoj funkciji tužilice kao korilice dobro se čuva relikv ranijeg vjerovanja u zagrobni svijet kao mjesto će mrtvi nastavljaju život s precima i ranijim pokojnicima uopšte.

Čini se da se u tužbalicama čuva i relikv vjerovanja da mrtvi preci mogu uticati na žive potomke, odnosno da mrtvi članovi familije utiču na žive. Vrlo često se ranije preminulima ili poginulima upućuje prijekor što uzimaju sebi bliske članove porodice. Tako tužilica kori oca, majku ili đeda, babu poslije čije smrti nedugo umru đeca ili unučad i sl. Prije nekoliko godina zabilježili smo jednu tužbalicu u kojoj tužilica kori babu, svoju snahu, koja je nakon godinu dana sebi uzela unuka, tužiličina bratanića (umro je godinu poslije nje): *Što učinje, Bose moja, / Bog ti ruke osušio / kad mi moga Vlada uzet. Takvi su i ovi: No ću brata prekorigi. / O moj brate, cio rode! / Nefala ti na sarodstvu, / na sarodstvu i bolećstvu, / što se često ti doklanjaš / do žalosna roda moga, / tako divnu braću grabiš / i sve biraš po izboru! / Zar ti malo braće bješe, / a tri brata uzorita / i tri mlada bratanića!* Navedeni su stihovi bez sumnje relikv starijega vjerovanja da mrtvi u zagrobnome životu održavaju vezu sa svojim živim srođnicima, vezu koja se potvrđuje kako kroz nova umiranja tako i kroz nova rađanja – budući da se za rođenje muškoga djeteta nedugo iza smrti đeda, očeva oca, kaže: „Zamijenio se“ (odnosi se na pok. đeda). Vjerovanje da mrtvi vode žive održalo se i do danas u nešto modifikovanoj formi. Riječ je naime o vjerovanju da će u kući će za godinu umre dvoje umrijeti i treći član porodice. Evo još primjera o pokojnicima koji su sebi ugrabili članove svojih porodica: *Moj đeveri, osobnici, / iz mog doma utrenici / i pred četom narednici! / Dobro ste se utoplili, / sebe brata ugrabili; Žao si mi učinio, // znaš li, đešo! // Zašto pruži duge ruke, // moj đeveri! // te*

premami brata sebe, // kuku, zlato!; Moja Mašo, sestro divna, / za inat te žalit neću! / Dobro si me prevarila, / braću moju ugrabila! Relikt da mrtvi, makar neko vrijeme, održavaju vezu s prethodnim životom¹² ogleda se i u danas prisutnome običaju da se iza nečije smrti za četrdeset dana u kući pokojnika drži čaša s vodom i barem jedno upaljeno svjetlo.¹³ Kod podgoričkih muslimana i dalje je taj običaj živ.¹⁴ Na neki način to potvrđuje i prijekor u tužbalicama zbog toga što je pokojnik zatražao, što se nije vratio u život nakon mnogih molba izrečenih u prethodnim tužbalicama: *Ja ću tebe prekoriti / što si mi se začamao, / što mi se oglušio, // radi Boga! // Al' si našo bratstvo kruto, / pa su mi te dočekali / i rane ti izvidali! / No su rane po nemjestu – / od tih rana vida nema, // kamen mene!*

Nakon svih navedenih primjera i pokušaja njihove interpretacije mora se ostati pri početnoj konstataciji da je nemoguće rekonstruisati tačnu sliku o izvornoj predstavi zagrobnoga svijeta. Pjesme, običaji i predanja daju sigurne podatke kako o reliktima vjerovanja u taj svijet kao mjesto će se

¹² Edmund Šnevajs navodi „srpsko“ vjerovanje da „tijekom četrdeset dana poslije smrti duša posjećuje sva ona mjesta gdje je za života obitavala, a potom odlazi na drugi svijet. Sveta je dužnost rodbine, osobito muškog potomstva, u određeno vrijeme okrijepiti pokojnikovu dušu jelima i pićem te pripaliti svjetla.“ (Schneeweis 2005: 143) Petrović 1939: 34 nalazi i vjerovanje da duša umrloga u vidu ptice, leptira ili kakve životinje obilazi oko mjesta će je pokojnik živio i za četrdeset dana traži hranu i piće. Da je duša prvobitno zamišljena kao nešto materijalno, potvrđuje običaj otvaranja prozora i vrata na kući dok u njoj boravi pokojnik. Taj je običaj i dalje živ u Crnoj Gori u onoj mjeri u kojoj ga nijesu ukinule kapele. O tome vidjeti više u Brenč 1975: 62.

¹³ Kod hrišćana se nekad držalo upaljeno kandilo u kući nakon smrti ukućanina. V. o tome Vukmanović 1935: 162.

¹⁴ Kako se nivo vode u čaši prirodno za to vrijeme smanjuje, tako bi na kraju, nakon četrdeset dana, starije žene govorile: „Evo, emer boži, popio je / popila je vodu“.

nastavlja prethodni život i u kojem je sve kao u životu, to je svijet u kojem se pokojnici žene i udaju, pate od ljubomore i od silne želje vode žive srodnike prije vremena sebi. No ta ista građa potvrđuje i zagrobni svijet kao pustoš, tamnicu i mrtvilo, pa čak i više od toga – tužbalice nerijetko izričito pokazuju kako nakon smrti ne postoji ništa. Jedno se u vezi sa zagrobnim životom ipak s potpunom sigurnošću može konstatovati – sačuvane tradicijske predstave zagrobnoga života daleko su od predstava koje su tipične za tri monoteističke religije kojima Crnogorci formalno pripadaju.

Citirana literatura:

- Barjaktarović 1968: Mirko R. Barjaktarović, „Pogrebne radnje i običaji u okolini Ivangrada (Berana)“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, 1, Cetinje, 1968.
- Barjaktarović 1985: Mirko Barjaktarović, „O smrti i sahrani u Gornjem Polimlju“, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, XLIX, Beograd, 1985.
- Barjaktarović 1990: Mirko Barjaktarović, „Običaj sklapanja 'braka' sa mrtvacem“, *Glasnik Etnografskog instituta*, XXXIV, SANU, Beograd, 1990.
- Brenč 1975: Andžej Brenč, „Zajednički i osobeni elementi u pogrebnim običajima zapadnih i južnih Slovena“, *Glasnik Etnografskog instituta*, XXIV, SANU, Beograd, 1975.
- Čajkanović 1973: Veselin Čajkanović, *Mit i religija u Srba*, Beograd, 1973.

- Čajkanović 2014: Veselin Čajkanović, *Iz srpske religije, mitologije i folkloru*, Evro-Đunri, Beograd, 2014.
- Čirgić 2016: Adnan Čirgić, *Crnogorska usmena tužbalica*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016.
- Dučić 1931: Stevan Dučić, „Život i običaji plemena Kuča“, *Srpski etnografski zbornik*, XLVIII, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1931.
- Đapović 2003: Lasta Đapović, „Problematika smrti u tužbalicama“, *Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba*, Etnografski institut SANU, Beograd, 2003.
- Đurić 1940: Vojislav Đurić, *Tužbalica u svetskoj književnosti*, Beograd, 1940.
- Fajgelj 2012: Andrej Fajgelj, „Tragom guja i jakrepa u epskim tamnicama. Guslarske pesme, francuske žeste, međunarodni okvir“, *Guje i jakrepi*, Balkanološki institut SANU, Posebna izdanja, knj. 120, Beograd, 2012.
- Filipović 1967: Milenko S. Filipović, „Različita etnološka građa iz Crne Gore i Sandžaka“, u *Različita etnološka građa*, *Srpski etnografski zbornik*, knj. LXXX, SANU, Beograd, 1967.
- Jovanović 2014: Bojan Jovanović, *Magija srpskih obreda*, Službeni glasnik, Beograd, 2014.
- Jovanović 1969: Milka Jovanović, „'Sastanak' s pokojnikom ili ponovno sahranjivanje“, *Razvitak*, 4–5, Zaječar, 1969.
- Jovanović 1990: Milka Jovanović, „'Sastanak' sa pokojnikom“, *Glasnik Etnografskog instituta*, XXXIX, SANU, Beograd, 1990.

- Karadžić 1972: Vuk Stef. Karadžić, *Sabrana dela. O Crnoj Gori. Razni spisi*, Prosveta, Beograd, 1972.
- Kulišić 1958: Špiro Kulišić, „Iz putopisa Alberta Fortisa“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Etnologija, nova serija, XIII, Sarajevo, 1958.
- Kulišić 1979: Špiro Kulišić, „Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno u balkanologiji“, *Djela*, LVI, ANUBiH, Sarajevo, 1979.
- Nakićenović 2012: Sava Nakićenović, *Boka*, CID Podgorica, JU Gradska biblioteka i čitaonica Herceg Novi, 2012.
- Petrović 1997: Sreten Petrović, *Mitologija Srba*, Prosveta, Niš, 1997.
- Radojević 2011: Danilo Radojević, „Crnogorske tužbalice“, In: Vuk, Vrčević, *Tužbalice*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.
- Radulović 1936: Ilija Radulović, „Narodna verovanja u Zeti“, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, XI, Beograd, 1936.
- Rovinski 1998¹: Pavel Apolonovič Rovinski, *Etnografija Crne Gore*, tom I, CID, Podgorica, 1998.
- Rovinski 1998: Pavel Apolonovič Rovinski, *Etnografija Crne Gore*, tom II, CID, Podgorica, 1998.
- SMR 1970: Š. Kulišić & P. Ž. Petrović & N. Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, Nolit, Beograd, 1970.
- Schneeweis 2005: Edmund Schneeweis, *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.

-
- Stipčević 1989: Aleksandar Stipčević, *Iliri*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- Tripković 1967: Radun Đ. Tripković, *Posmrtni običaji i moračke žalopojke*, Beograd, 1967.
- Vidaković-Petrov 1990: Krinka Vidaković-Petrov, *Ogledi o usmenoj književnosti*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1990.
- Vukanović 1935¹: Tatomir Vukanović, „Sredstvo protiv rđava sna“, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, X, Beograd, 1935.
- Vukanović 1935²: Tatomir Vukanović, „Verovanje u drugi svet kod Crnogoraca u Kosanici“, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, X, Beograd, 1935.
- Vukmanović 1935: Jovan L. Vukmanović, „Vjerski i društveni običaji u Crmnici, 4“, *Zapisi, glasnik Cetinjskog istorijskog društva*, XIV/3, Cetinje, 1935.
- Vukmanović 1936: Jovan L. Vukmanović, „Vjerski i društveni običaji u Paštrovićima. Smrt i sahrana“, *Zapisi, glasnik Cetinjskog istorijskog društva*, XVI/3, Cetinje, 1936.
- Vukmanović 2002: Jovan Vukmanović, Paštrovići. *Antropogeografsko-etnološka ispitivanja*, CID, Podgorica, 2002.
- Vrčević 1876: Vuk Vrčević, „Narodno sujevjerije ili vračanje, slutnja i bajanje“, *Srbadija*, god. II, sv. 2, Beč, 1876.